

Kinczler Zsuzsanna

A felvilágosodás hatása az Egyház liturgikus életére – II.

A liturgikus megújulás kezdetei

A liturgikus megújulás
a XIX. század elején

Kinczler Zsuzsanna egyházzenész, kántor, az Evangélikus Hittudományi Egyetem Egyházzene Tanszékének adjunktusa. Az alábbi tanulmány a 2007 májusában megvédett DLA-értekezésének átdolgozott részlete.

A racionalizmus és a felvilágosodás a vallásos élet elsilányulásához, a protestáns liturgikus hagyomány összeomlásához vezetett. A XIX. század első évtizedeiben már érezhető volt a visszarendeződés vágya mind a teológiában, mind az egyház életében. Ennek talaja a nemzet szellemi vezeterei között a XVIII. század utolsó harmadában megszülető és az egész XIX. századot átható *német idealizmus* szellemi gazdagsága.¹ Kritikai korszak, zsenikorszak, klasszicizmus és romantika mind-mind a német idealizmus talaján született, amely nagy mértékben hatott a vallási élet átalakulására, a régi formák keresésére, a meginduló historizmusra, s közvetlen hatott Felix Mendelssohn-Bartholdy egyházzenei munkásságára, azon belül is liturgikus műveire. A szellemi áramlatokból itt most csak kettőt ragadjunk ki: a klasszikát és a romantikát.

A német felvilágosodással erős ellentétben állt a *klasszicizmus*.² Jeles alakjai, Johann Wolfgang Goethe³ és Friedrich Schiller⁴ költészetükben a humanizmus eszményét képviselték, s ezt elsősorban a klasszikus görög kultúrában találták meg. Nem távolodtak el teljesen a keresztény tanítástól sem. A német klasszicizmus virágkora az ő munkásságuk csúcspontja, 1787 és 1805 közé tehető.

A századforduló tájkán bontakozott ki a klasszicizmus mellett a *romantika*, mely az érzelmeket és a képzeletet állította középpontba. A romantika követőinek vallási életét az esztétika és a misztika jellemezte, s vonzotta őket a katolicizmus. Több jeles protestáns író katolizált, köztük a Mendelssohn családhoz közel álló August Wilhelm⁵ és Friedrich Schlegel⁶ is. A romantikus eszmék a teológiát is áthatották, különösen Friedrich Schleiermacher berlini lelkész írásait és istentiszteletről alkotott felfogását.

¹ HEUSSI 416. (A szerzők nevének rövidítéseit ld. az előző rész végén.)

² *A humanitáteszmény eléréséhez nem a keresztény vagy morális nevelést tartották célravezetőnek, hanem az esztétikait.* Uo. 418.

³ Johann Wolfgang Goethe (1787–1832) Zelter révén a gyermek Mendelssohn idős barátja és tehetségének csodálója.

⁴ Friedrich Schiller (1759–1805) távol került a személyes hittől, számára nem létezett tudatos kapcsolat a világ felett álló transzcendens Istennel, de tisztelőben tartotta a keresztény tanítást.

⁵ August Wilhelm Schlegel (1767–1845) irodalomtörténész, fordító, író, filozófus, a német romantika egyik megalapítója.

⁶ Friedrich Schlegel (1772–1829) kultúrfilozófus, kritikus, irodalomtörténész, fordító, a német romantika egyik jelentős alakja.

Schleiermachernak és a romantikusoknak nem a megvalósulás számított, hanem az egyéni megtapasztalás; a személyes sors, és nem az objektivitás. Schleiermacher a romantikusokkal együtt elvetette a felvilágosodás istentiszteletfelfogását. A művészeti ágak közül a zenét tartotta az istentisztelethez legméltóbbnak mint a végtelen és az elérhetetlen kifejeződésének legmegfelelőbb formáját. A romantikusok észlelték az istentisztelet és az istentiszteleti élet hiányosságait, változtatásokért küzdöttek. Schleiermacher, akinek nevével a porosz ágenda kapcsán még találkozunk, Berlinben a Mendelssohn-ház gyakori vendége volt.

A lelkészek befolyása nem volt elegendő az istentiszteleti élet megújításához. Az egyházi intézmények felett álló személy, azaz a tartomány urának támogatására volt szükség. Így történt ez Poroszországban is, ahol III. Frigyes Vilmos, elődeivel ellentétben, nagy érdeklődést mutatott az egyház és a liturgikus kérdések iránt. Első tanácsadója és tanára August Friedrich Wilhelm Sack⁷ volt, akinek segítségével két, teológusokból álló munkacsoportot állíttatott fel a már meglévő és nagyra értékelt ágendák tanulmányozására s ezek alapján, ezek felhasználásával a lutheri és a református gyülekezetnek közös ágenda készítésére. A munka kezdetén egyházzenei kérdéseket még egyáltalán nem vitattak meg. Eredményként 1804-ben Berlinben kis füzetet adtak ki, mely az *Entwurf einer Unionsliturgie* címet viselte ugyan, de valójában szinte csak imádságokat tartalmazott. A király indítványozta az átdolgozást és a továbblépést, de e munkának a napóleoni háborúk egy időre gátat szabtak, hiszen az ország s maga a király is a liturgiánál égetőbb kérdések megoldására kényszerült. A háborúk lezárultával, az ország belső megújulásával a liturgikus kérdések új megvilágításba kerültek. Feledték az említett első kísérleteket, már csak azért is, mert ezek szigorúan a felvilágosodáshoz hű konzervativizmusból születtek.

A német idealizmus hatására ekkorra mindent a nemes és igaz emberiség eszméje hatott át. Az állam feladatának tekintette a nép nevelését, melynek eszközei közé sorolták a művészeteket, tudományokat és magát az istentiszteletet is. Új intézményrendszer alakult ki. A régi egyházi hatóságokat visszahívták, s 1808-tól Poroszországban az egyházi ügyek az Oktatási és Kulturális Minisztériumhoz tartoztak. A művészet, tudomány és vallás kérdései ezáltal egy kézbe kerültek, aminek következményeként minden istentiszteleti kérdésben a liturgia zenei vonatkozásait is vizsgálták. A porosz zenei életet új alapokra helyezték, ami szorosan kapcsolódik Carl Friedrich Zelter⁸ munkásságához.

⁷ August Friedrich Wilhelm Sack (1703–1786) a felvilágosodás teológiájának szabadabb irányát képviselte Berlinben.

⁸ Carl Friedrich Zelter (1758–1832) 1791-ben lett a Singakademie tagja, melynek vezetését 1800-ban vette át tanárától, Carl Friedrich Christian Faschtól. 1809-től a berlini Kgl. Akademie der Künste, 1820-tól a Königl. Institut für Kirchenmusik professzora. Számos zenepedagógiai írást jelentett meg. Tanítványai közé tartozott Otto Nicolai és Giacomo Meyerbeer is.

Zelter az istentisztelet liturgikus és zenei széthullásával kapcsolatban már 1803-ban utalt az újjáélesztés szükségességére. Neki a zene tágabb értelemben véve sem a szórakozás egy válfaja volt, hanem mindenkor az ember nevelésének fontos eszköze. Élesen bírálta ezért az egyházat a művészet iránti érzéketlenségéért, közömbösségéért. Harcolt egy kötelező érvényű új liturgia megszületéséért s abban az egyházzene fontos szerepének visszaállításáért. Zelter is az állam feladatának tartotta a művészi zene támogatását, ösztönzését, s e cél szolgálatába állította a berlini Singakademie tevékenységét. Fölvetéseit minden oldalról támogató visszajelzések kísérték, így Weimarból Goethe és Schiller helyeslése, Berlinben Schleiermacher —sőt a király!— támogatása. Fő szövetségeseire Humboldt⁹ személyében talált, aki az elvi egyetértésen túl Zeltert 1809-ben a berlini Művészeti Akadémia professzorává nevezte ki. Ugyanebben az évben a király érdeklődése is újra a liturgia megújítása felé fordult, de Zelter munkája nyomán ezzel már a teljes egyházzenei megújulás kérdései is együtt jártak. Tovább folytatták tevékenységüket az egyházi bizottságok is.¹⁰

A javaslatokban kiemelt zenei szerep jutott lelkésznek és énekkarnak egyaránt. A liturgikus élet felélesztésért újra szükségesnek tartották orgonisták és énekkari tagok nevelését és képzését. A lelkészeknek kötelezővé akarták tenni az egyéb tudományos ismeretek megszerzése mellett a zenei nevelést is. Lényegesnek tartották az iskolai énekkarok kötelező részvételét az istentiszteleteken, régi minta, a *kurrendék* gyakorlata szerint. Kötelezővé kívánták tenni énekkar alakítását azon iskolákban, ahol még nem lenne. Meg akarták reformálni és erősíteni a gyülekezeti éneklést az istentiszteleteken, és a biztosan éneklő gyülekezetekben engedélyezni akarták az *a cappella* kóruséneklést. Engedélyezték volna a templomi énekkarokban női énekesek részvételét, de esetleg csak függöny vagy korlát mögül. Ha függelékszerűen is, de szükségesnek tartották az énekeskönyvek liturgikus dallamokkal való kiegészítését.

Schleiermacher gyakorlati teológusként részletesen foglalkozott az egyházzene istentiszteleti életben való szerepével.¹¹

⁹ Wilhelm von Humboldt (1767–1835) tudós, államférfi, porosz diplomata, a berlini Humboldt Egyetem egyik alapítója. Míg testvére, Alexander a természettudományok felé fordult, ő a humán művelődés világában hozott létre maradandót.

¹⁰ A közös imádságok és énekek a nyilvános istentiszteleteken, a *fungens* lelkész vagy a kórus megszólalásai vitathatatlanul éppolyan lényeges elemei az istentiszteletnek, mint az isteni ige hirdetése prédikációban és igelvasásban. Épp ezért a liturgia, avagy az istentiszteleten és a szentségek kiszolgálásakor végbeemelő szent cselekmények és szokások formája és menete kiemelt fontosságú. Idézet a berlini *Geistliche Kommission* 1815-ös iratából LEUPOLD 113.

¹¹ Ha azt kérdezzük, melyek a kultusz leglényegesebb elemei, akkor ezt a kérdést csak tényszerűen válaszolhatjuk meg: vallásos beszéd (religiöse Rede), ének és imádság. Hogy a kultuszban még más is helyet kap, tudjuk. SCHLEIERMACHER: *Praktische Theologie*. Berlin 1850. 75. A zenéről azt kell mondjuk, hogy helye a keresztény istentiszteletben nem önmagáért való, hanem eredetileg ének formájában nyilvánul meg, amely a költészetté emelt beszéd előadása. Uo. 80. Az ének költészet és zene összekapcsolása, s mindkettőre figyelemmel kell lennünk. A költészet hangsúlyosabb, a zene csak ahhoz kapcsolódik. Uo. 168.

Schleiermacher szerint az istentiszteleti éneklés fontossága nem megkérdőjelezhető tehát, de ennek formája elsősorban gyülekezeti ének kell legyen. Nem vehetett részt a király által életre hívott liturgikus bizottságok munkájában, részt vett azonban a berlini énekeskönyv szerkesztésében, mely 1829-ben jelent meg.¹²

Az istentiszteleti zenében Schleiermacher kerülni kívánta a virtuozitást. Úgy gondolta, a hangszerek közül az orgona köthető a leginkább a kultuszhoz, de istentiszteleti szerepe csak a korál szolgálata lehet. Orgonaművek nem képezhetik az istentisztelet szerves részét. Az utójáték megengedett ugyan, de az csak az organista ajándékának tekinthető.

III. Frigyes Vilmos saját liturgikus munkái

A porosz király, III. Frigyes Vilmos nem volt elégedett a bizottságok munkájával. Elmélet helyett gyakorlati változtatásokat akart. Magához ragadta a döntés jogát, 1816-ban önálló liturgiát alkotott, melyet Potsdamban be is vezetett. Ez volt a *Preußische Agende* vagy más megfogalmazásban a *Berliner Agende* első változata. Az istentiszteleti rend nem hasonlított sem a lutheránus, sem a református szertartásra, mivel a királytól a teológiai gondolkodás idegen volt. A liturgikus kérdéseket laikusként szemlélte, döntéseit saját katonai gondolkodása¹³ vezérelte. A király istentiszteleti rendjében központi szerephez a lelkész és a férfikar jutott, szinte teljesen háttérbe szorítva a gyülekezetet.¹⁴

III. Frigyes Vilmos orosz mintára kívánta a katonai énekkarokat megszervezni. Első lépésként Potsdamban, majd nem sokkal azután Berlinben alakult

¹² Ha az éneklés a liturgus és a kórus felelgetésében kimerül, elveszti karakterét, melyet a kultuszban el kell foglaljon, mivel a gyülekezet ezáltal újra teljes passzivitásba süllyed. Uo. 169.

¹³ III. Frigyes Vilmos szívvel-lélekkel vonzódott a katonai műlőhöz, amit az is jellemez, hogy fennmaradt rajzai szinte csak katonákat ábrázolnak. Zenei ízlése is a hadsereghez köthető, mivel elbűvölték a török indulók. Elődei között sok kiváló muzsikust találunk, de III. Frigyes Vilmos nem volt muzikális. Apja gondoskodott ugyan zenei neveléséről, zongorát tanult, de a házimuzsikálás, a kamarazene soha nem érdekelte III. Frigyes Vilmost. Állítólag tőle származik a mondás: „Már megint csendben ülve kell szenvedni!” Felesége, Luise azonban igen szerette a zenét s a táncot. Felesége elvesztése után III. Frigyes Vilmos több figyelmet fordított a zenére, különösen az operára, de mint írta, oda is inkább azért ment, mert ott jobban tudott gondolkodni. Saját művei között rövid indulókat és galoppdallamokat találunk, melyek zeneileg nem kimagaslóak ugyan, de nagy anyagszerűen tanúskodnak.

Az egyházzene azóta érdekelte igazán, amióta I. Sándor cár udvarában megismerkedett az orosz kórushangzással: „Ma reggel a cárnál voltam istentiszteleten. Az oroszok ma ünneplik nagypénteket. A császári kápolna héttagú kórusa tökéletesen képzett, különösen a basszus csodálatra méltó, még sohasem hallottam ehhez foghatót.”

¹⁴ Az istentisztelet ünneplésében az ének kapcsán meg kell jegyeztem, hogy a jól hangzó négyszólamú éneklést kívánom bevezetni, mely a megfelelő számú énekeskönyv elrendelt szétosztása után könnyen megvalósítható lesz. Minden ezredben vagy zászlóaljban biztosan van ugyanis 20 férfi, aki az éneket négy szólamban meg tudja szólaltatni, s akikhez aztán a többiek igazodhatnak. III. Frigyes Vilmos 1815-ös levelét idézi LEUPOLD 122.

a hadseregen belül énekkar, ahol a katonák a négyszólamú éneklésben kellett, hogy gyakorolják magukat. Ez a vállalkozás sikeresnek bizonyult, s újabb lendületet kapott 1824-ben Einbeck¹⁵ kinevezésével.

A király szívvel-lélekkel a munkája mögött állva folyamatosan dolgozott tovább. Saját elképzelése mellett mindvégig kitartott annak ellenére, hogy hallotta, érezte az egyháziak részéről érkező bírálatokat. Számtalan régi ágendát tanulmányozott, különösen a brandenburgi–porosz ősöktől, s ezt a hatalmas anyagot sokkal tökéletesebben birtokolta, mint akár sok teológus munkatársa. 1821 karácsonyán megjelent a *Kirchenagende für die Kgl. Preussische Armee*, melynek második, javított kiadása már a *Kirchenagende für die Hof- und Domkirche in Berlin* címet viselte. Kemény harc és kritika árán nőtt ki ebből az *Agende für die evangelische Kirche in den Königlich Preussischen Landen*, melyet 1829 és 1838 között tartományi függelékekkel vezettek be. Az ágenda zenei részei voltak a legelgőtelenebbül kidolgozva, ami összefügg egyrészt a kor zenei ízlésével, másrészt azzal az útkereséssel, amely az istentiszteletek zenei kidolgozására, illetve az istentiszteleti egyházzene szerepére általában érvényes e korban. Az pedig már csak külön érdekesség, hogy éppen ez a legkevésbé kidolgozott, zenei rész talált a legtovább új és új követőkre.¹⁶

Az új istentiszteleti rendek, illetve az ágenda használatát sokszor a szó valódi értelmében *ki kellett kényszeríteni*. Ennek egyik oka, hogy az ágenda körüli vita egy másik kényes kérdéssel, a protestáns unió kérdésével kapcsolódott össze.

¹⁵ Einbeck jó szervező és kiváló pedagógus volt, aki később, 1830-tól a katonai kórusok legfelsőbb technikai vezetője lett. A király 1827-ben, betegsége idején nem látogathatta az istentiszteleteket, ezért otthonában házi alkalmakat tartottak, melyek zenei szolgálatára külön kórus alakult. A király felgyógyulása után a házi istentiszteletek gyakorlatát megtartották. A kutatások az itt szolgálatot vállaló énekkart tartják a dómkórus elődjének. Zelter is dolgozott az együttessel. Királyi parancsra követeket küldtek Szentpétervárra az orosz énekkarok tanulmányozására. Önálló dóménekkar alapítására az 1830-as években több sikertelen kísérletet tettek. Végül csak az új király, IV. Frigyes Vilmos parancsára szervezték meg azt az énekkart a berlini Dómban, melynek vezetője Felix Mendelssohn-Bartholdy lett; e kórus jogutóda azóta is működik.

¹⁶ A *hönigerni* (Szilézia) evangélikus gyülekezet lelkészével együtt elzárkózott az új ágenda bevezetésétől, és ezen még az illetékes esperes, Kelch nyomására sem változtattak. Ezért az esperes Kellner lelkészt felfüggesztette a szolgálatból, amit ő viszont nem fogadott el. Az előljáráóság (Landrat) követelte a templomkulcsok kiadását. A gyülekezet nem engedelmeskedett. Sikertelen próbálkozások után az újonnan alakult uniósi tartományi egyház, hogy megszerezze az egyházi épületeket, 1834. december 23-án a porosz hadsereget vette be: 400 gyalogot, 50 nehézlóvast és 50 huszárt. 200 hívő gyülekezett a templom körül. Kétszeri figyelmeztetés után a porosz hadsereg puskatussal és ütlegekkel, erőszakkal jutott be a templomba. Ezután uniósi rítus szerint megtartották az istentiszteletet uniósi egyháztanáccsal, Kelch esperessel és Busch lelkésszel. www.de.wikipedia.org/Agendenstreit.

Istentiszteleti rendek Berlinben a XIX. század elején és az 1822-es berlini ágenda istentiszteleti rendje

A következőkben három részletes istentiszteleti rendet mutatok be Berlinből. Mindhárom a vasár- és ünnepnapi főistentisztelet rendje. Az első kettő a lelkeszek XIX. század eleji liturgikus szabadsága miatt csak irányadó lehet, de jól szemléltetik a két felekezet istentiszteletfelfogása között meglévő mély különbségeket. A harmadik rend III. Frigyes Vilmos saját munkája, az 1822-ben megjelent ágenda, *Kirchenagende für die Hof- und Domkirche in Berlin* istentiszteleti rendje, amely már az unió szellemében született s a hosszú éveken át tartó porosz ágendavita elindítója is volt. Mindhárom rendet a források alapján közlöm, változtatások, rövidítések és kiegészítések nélkül.

Nikolaikirche (lutheránus)¹⁷

Morgengesang (aus dem Porst)
Allein Gott in der Höh'
Gruß
Kollekte
Epistel
Hauptlied
Evangelium
Glaubenslied
Predigt (über das Evangelium)
Vaterunser
Abendmahl

Dóm (református)¹⁸

Biblische Lektion
Kurzer Gesang
Gebet
Predigt (höchstens eine dreiviertel Stunde)
Abenmahlsfeier, teils vierzehntägig,
teils vierwöchentlich, teils vierteljährlich

Liturgia zum Hauptgottesdienste an Sonn- und Festtagen und zur Abenmahlsfeier¹⁹

Gesang der Gemeinde (Eingangslied)²⁰

Der Geistliche tritt während des Gesanges im priesterlichen Ornate vor den Altar (Communion-Tisch) und hält ein stilles Vorbereitungsgebet. Nach Endigung desselben wendet er sich gegen die Versammlung, welche aufsteht, und in gebührender Ehrerbietung so lange stehen bleibt,²¹ bis die Altargebete und Chöre beendet sind, und spricht:

¹⁷ ALBRECHT 90.

¹⁸ ALBRECHT 91.

¹⁹ Joachim BECKMANN: *Quellen zur Geschichte des christlichen Gottesdienstes*. Bertelsmann, Gütersloh 1956. 193–200.

²⁰ Oder ein kurzes Präludium der Orgel, sollte es vorgezogen werden, den Gesang der Gemeinde erst nach dem Sündenbekenntnisse folgen zu lassen. Wenn dies Statt findet, oder wenn überhaupt Gesänge der Gemeinde in die Liturgia eingelegt werden, so kann während dessen der Geistliche entweder in die Sakristei zurückkehren, oder sich in der Nähe des Altars niedersetzen. Im letzten Falle wird ein Stuhl zur rechten Seite des Altars an die Wand gestellt, so daß sich der Geistliche mit dem Gesichte demselben zuwendet.

²¹ Es versteht sich von selbst, daß bei alten, kränklichen, oder schwächlichen Personen hierin eine Ausnahme Statt findet.

*Im Namen des Vaters und des Sohnes und des heiligen Geistes. Amen.*²² *Unsere Hilfe sey im Namen des Herrn, der Himmel und Erde gemacht hat.*

(Folgt eins der Sündenbekenntnisse nach eigener Wahl des Geistlichen.)

Chor: *Amen.*

Geistliche: (Folgt einer der Sprüche, die nach dem Sündenbekenntnisse von dem Geistlichen zu sprechen bestimmt sind, nach dessen eigener Wahl)²³

Chor: *Ehre sey dem Vater und dem Sohne und dem heiligen Geiste, wie es war von Anfang, jetzt und immerdar und von Ewigkeit zu Ewigkeit; Amen.*

Geistliche: *Herr, sey uns gnädig!*²⁴

Chor: *Kyrie eleison! Christe eleison! Kyrie eleison!*²⁵

Geistliche: *Ehre sey Gott in der Höhe.*

Chor: *Und Friede auf Erden und den Menschen ein Wohlgefallen.*²⁶ *Wir loben Dich, wir beneiden Dich, ... in der Herrlichkeit Gottes des Vaters; Amen. Amen. Amen.*²⁷

Geistliche: *Der Herr sey mit euch!*²⁸

Chor: *Und mit deinem Geiste.*

Geistliche: (Folgt eins der Gebete [Collecten], die vor der Epistel zu lesen bestimmt sind, nach des Geistlichen eigener Wahl).

Chor: *Amen.*²⁹

Geistliche: *Die Epistel stehet geschrieben:*

(Vorlesung derselben)³⁰

(Folgt einer von den Sprüchen, die vor dem Alleluja vom Geistlichen zu sprechen bestimmt sind.)

Chor: *Alleluja.*³¹

Geistliche: *Das heilige Evangelium stehet geschrieben:* (Vorlesung desselben).

²² Oder: Gelobet sey das Reich des Vaters und des Sohnes und des Heiligen Geistes jetzt und immerdar und in Ewigkeit; Amen.

²³ Folgt der Gesang der Gemeinde (Eingangslied) dem Sündenbekenntnisse, so fällt dieser Spruch aus, ebenso das darauf folgende Chor; statt dessen spricht der Geistliche: Lob und Preis sey Gott, dem Vater usw. Dann folgt das Kyrie vom Chor gesungen.

²⁴ Oder: Herr, erbarme Dich unser und sey uns gnädig!

²⁵ Das Kyrie kann auch deutsch gesungen werden: Herr, erbarme Dich über uns! Christe, erbarme Dich über uns! Herr, erbarme Dich über uns!

²⁶ Wird der folgende Abschnitt ausgelassen, so singt der Chor: Amen. Amen. Amen.

²⁷ Der Abschnitt des Chores, der mit den Worten anfängt: „Wir loben Dich“ usf. Bis zum Schlusse und den Worten: „in der Herrlichkeit Gottes des Vaters“ wird nach belieben des Geistlichen und jedenfalls nur an Kirchenfesten gebraucht. Statt des obenerwähnten Abschnittes kann auch die Gemeinde singen: Allein Gott in der Höh sey Ehr usw. Oder ein ähnliches Lied. In diesem Falle aber muß das Eingangslied der Gemeinde vor den Worten: Im Namen des Vaters usw. gesungen werden.

²⁸ Oder: Friede sey mit euch!

²⁹ Wünscht man dieses und die beiden nächstfolgenden, vom Chor zu singenden, einfachen Amen wegzulassen, so kann es geschehen.

³⁰ Wenn über die gewöhnlichen Perikopen gepredigt wird, so kann dies auf folgende Weise angezeigt werden: z. B.

Das heilige Evangelium (die Epistel, die), das wir unseren nachfolgenden Betrachtungen zum Grunde zu legen Willens sind, stehet geschrieben usw.

Die abgelesene Perikope wird dann nicht ferner von der Kanzel verkündigt. Oder der Geistliche bezeichnet bloß von dem Evangelio oder der Epistel das Kapitel und die Verse, ohne sie abzulesen, und verkündigt dieselben erst vollständig zum Eingange der Predigt von der Kanzel.

³¹ Wo der Gebrauch von Alters her besteht, z. B. an hohen Festtagen, nach dem Alleluja ein Gesangstück, oder Lied der Gemeinde einzulegen, da mag solches auch ferner Statt haben.

*Gelobet seyst Du, o Christus. Amen.*³²

Chor: *Amen.*

Geistliche: *Ich glaube an Gott den Vater, ... und ein ewiges Leben. Amen.*³³

Chor: *Amen. Amen. Amen.*

Geistliche: (Folgt einer der Sprüche, die nach dem Glauben zu lesen bestimmt sind, nach der Wahl des Geistlichen).

*Erhebet eure Herzen und lasset uns danken dem Herrn unserm Gotte.*³⁴

Recht ist es, und wahrhaft würdig und heilbringend, Dir, Allmächtiger, Dank zu sagen, zu allen Zeiten und allen Orten, durch Jesum Christum unsern Herrn, um dessentwillen Du uns verschonet hast, uns unsere Sünden vergiebst, und die ewige Seligkeit verheißest, und mit allen Engeln und Erzengeln und dem ganzen Heere der himmlischen Heerscharen, singen wir dir und Deiner unendlichen Herrlichkeit einen Lobgesang:

Chor: *Heilig, heilig, heilig ist (Gott) der Herr Zebaoth! Alle Lande sind seiner Ehre voll.*³⁵

Hosianna in der Höh'! Gelobt sei der da kommt, im Namen des Herrn! Hosianna in der Höh'.

Geistliche: *Herr Gott, himmlischer Vater! Wir bitten Dich, Du wollest Deine christliche Kirche ... durch Jesum Christum unsern Herrn. Amen.*³⁶

Chor: *Amen.*

Geistliche: *Unser Vater*³⁷ ... *in Ewigkeit. Amen.*

Der Segen

Geistliche: *Der Herr segne dich und behüte dich! Der Herr lasse sein Angesicht leuchten über dir und sey dir gnädig! Der Herr hebe sein Angesicht über dich und gebe dir Frieden. † Amen.*

Chor: *Amen. Amen. Amen.*

(Die Predigt folgt entweder nach dem Glauben, oder nach dem Unser Vater. Im ersten Falle hebt der Gesang der Gemeinde [das Predigtlied] nach dem dreimaligen Amen des Chors an, das den Glauben beschließt, und diesem folgt die Predigt. Nach derselben und einem kurzen Liede, tritt der Geistliche wieder vor den Altar, wo er mit dem Spruche nach dem Glauben [aus der Liturgie] wieder anhebt und bis zum Schlußseggen fortfährt, auf welchen noch ein kurzer Gesang der Gemeinde folgen kann.)³⁸

Im zweiten Falle singt der Chor nach dem Unser Vater ein dreimaliges Amen, dem der Gesang der Gemeinde und die Predigt mit dem Segen und dem Schlußliede folgt.³⁹

³² Oder: Ehre sey Dir, o Herr, Ehre sei Dir. Oder das Chor singt: Ehre sey Dir, Herr. Das Amen fällt sodann hinweg.

³³ Statt des Apostolischen Glaubensbekenntnisses kann auch von der Gemeinde das Lied: Wir glauben all' an einen Gott, oder ein anderes, das christliche Glaubens-Bekennniß enthaltendes gesungen werden.

³⁴ Oder: Der Herr sey mit euch! — Chor: Und mit deinem Geiste. — Geistliche: Erhebet eure Herzen. — Chor: Wir erheben sie zum Herrn. — Geistliche: Lasset uns danken dem Herrn unserm Gotte. — Chor: Recht und würdig ist es. Geistliche: Recht ist es und wahrhaft würdig usw.

³⁵ Oder anstatt: alle Lande — Himmel und Erde.

³⁶ In denjenigen Kirchen, wo der Gebrauch besteht, die Fürbitte für den Kirchenpatron in das allgemeine Gebet aufzunehmen, ist dieser auch ferner beizubehalten. Sie erhält ihre Stelle nach den Worten: „zu Deiner Ehre und des Vaterlandes Bestem“. Andere allgemeine Gebete, deren Gebrauch dem Geistlichen freisteht, befinden sich S. 97.

³⁷ Die Anrufung „Unser Vater“ nicht: Vater Unser — befindet sich wörtlich in der Übersetzung Luthers. Ev. St. Matthäi Cap. 6. Vers 9.

³⁸ Sollten durch Local-Verhältnisse veranlaßt bedeutende Hindernisse sich der Abhaltung der Schlußliturgie vor dem Altare entgegenstellen, so ist der Geistliche befugt, hierbei und bei Einleitung der Communion in Gemäßheit des Auszuges aus der Liturgie mit Chören S. 31. u. 32. zu verfahren.

³⁹ Wo es gewöhnlich ist, den Segen auf das Schlußlied folgen zu lassen, da kann es auch ferner dabei bewenden.

In Betreff der Predigt selbst folgt nach dem Segenswunsche: „Die Gnade unsers Herrn Jesu Christi, die Liebe Gottes des Vaters und die Gemeinschaft des heiligen Geistes sey mit euch allen, Amen“; oder nach einem kurzen Eingangsgebete in der Regel sogleich der Text zur Predigt, welches Beides die Gemeinde stehend anhört, so wie auch stehend empfangen wird der am Schlusse der Predigt gesprochene Segen. Wird der Segen vor dem Altare erteilt, so steht es frei, demselben nach Umständen eine der Collecten S. 74–87 gesprochen oder gesungen vorangehen zu lassen.

Wenn keine Communion Statt findet, ist der Gottesdienst mit dem Schlußgesange, der auf den Segen folgt, beendigt; wenn aber Communion gehalten wird, so tritt der zur Administration des heiligen Abendmahls bestimmte Geistliche während des Gesanges wieder vor den Altar und spricht:)

Geliebte in dem Herrn! Da wir jetzt das Gedächtnißmahl unsres Herrn Jesu Christi zu halten Willens sind, das zur Stärkung und Befestigung unsres Glaubens von ihm eingesetzt worden ist, so prüfe ein jeder sich selbst, wie uns hiezu der Apostel Paulus ermahnt; denn dies heilige Sacrament ist den betrübt Gewissen, die ihre Sünden bekennen, Gott fürchten und die Erlösung begehren, zur Stärkung und zum Troste gegeben, wenn sie zugleich dabei den ernstesten Vorsatz fassen, sich zu bessern, die Sünde zu fliehen und ein rechtschaffenes Leben zu führen. Da wir uns nun sündhaft und schuldig erkennen müssen, und uns selbst zu helfen unvernünftig sind, so hat Christus der Sohn Gottes, unser geliebter Herr, sich über uns erbarmet, und ist um unsrer Sünden willen Mensch geworden, auf daß Er das Gesetz und den Willen Gottes uns zu gute erfülle, und den Tod und alles, was wir mit unsern Sünden verschuldet haben, zu unsrer Erlösung auf sich nehme und erdulde. Um dieses zu bekräftigen, setzte Er sein heiliges Abendmahl ein, auf daß ein jeder, der von diesem Brodte isset und aus diesem Kelch trinket, an die dabei gesprochene Worte (Und empfangene Zeichen)⁴⁰ Jesu Christi glaube, auf daß er in dem Herrn Christo, und Christus in ihm, bleibe und ewig lebe. Dabei sollen wir sein gedenken, und seinen Tod verkündigen, nämlich daß Er für unsre Sünden gestorben und zu unsrer Rechtfertigung wieder auferstanden sey. Dankbar für diese unaussprechliche Gnade nehme daher jeder von uns sein Kreuz auf sich, um Ihm nachzufolgen und uns nach seinen Geboten untereinander zu lieben, wie Er uns geliebet hat; denn wir sind alle Ein Leib, weil wir alle Eines Brodtes theilhaftig sind, und aus Einem Kelche trinken. Wer aber unwürdig, d. i. mit unbußfertigen Herzen, ohne Glauben an die Verheißung Gottes, ohne Versöhnlichkeit und ohne Vorsatz der Besserung von diesem Brodte isset und aus diesem Kelche trinket, der ist schuldig des Leibes und des Blutes des Herrn und erndtet die Verdammniß,⁴¹ wovor Gott uns alle gnädiglich bewahren möge.⁴²

Geistliche: *Kniet nieder und vernehmet die Einsetzungsworte:*

(Der Geistliche wendet sich nun gegen den Altar und spricht die Einsetzungsworte. Die Gemeinde hört dieselben knieend an und erhebt sich erst wieder nach dem Segenswunsche: „Der Friede des Herrn etc.“)

Unser Herr Jesus Christus in der Nacht, da Er verrathen ward ... zu meinem Gedächtniß.

(Hierauf wendet sich der Geistliche wieder gegen die Versammlung und spricht:)

Der Friede des Herrn sey mit euch allen.⁴³ Amen.

Lasset uns beten:

Herr! Der Du mit Deinem Tode der Welt das Leben gabst, erlöse uns von allen unsern Sünden und von allem Übel; verleihe uns die Kraft des Willens, Deinen Geboten immer treu zu bleiben, und gieb nicht zu, daß wir uns jemals von Dir trennen, der Du mit dem Vater und dem heiligen Geiste regierest in Ewigkeit.

Amen.⁴⁴

⁴⁰ Die eingeklammerten Worte können weggelassen werden.

⁴¹ Oder: isset und trinket ihm selber das Gericht.

⁴² Statt dieser Anrede kann auch die S. 100 gebraucht werden. Auch steht es dem Geistlichen frei, das Unser Vater unmittelbar vor oder nach den Einsetzungsworten zu beten.

⁴³ Der Chor kann antworten: „und mit Deinem Geiste“.

Chor: *Amen. Amen. Amen.*⁴⁵

O Lamm Gottes, welches der Welt Sünde trägt, Erlöse uns lieber Herre Gott.

O Lamm Gottes, welches der Welt Sünde trägt, Erhöre uns lieber Herre Gott.

*O Lamm Gottes, welches der Welt Sünde trägt, Verleihe uns Deinen Frieden und Segen.*⁴⁶

(Unter Absingung des vorstehenden Chors nimmt die Austheilung des heiligen Abendmahles ihren Anfang. Es wird mit andern angemessenen geistlichen Liedern, die von der Gemeine gesungen werden, bis zu Ende der Communion fortgefahren.)

Geistliche (Bei Austheilung des Brodtes:) *Nehmet hin und esset, spricht unser Herr und Heiland Jesus Christus: Das ist mein Leib, der für euch gegeben wird; das thut zu meinem Gedächtniß.*

(Bei Austheilung des Kelches:) *Nehmet hin und trinket Alle daraus, spricht unser Herr und Heiland Jesus Christus: Dieser Kelch ist das Neue Testament in meinem Blute, das für euch vergossen wird; solches thut zu meinem Gedächtniß.*

(Nach beendigter Communion spricht der Geistliche:)

Lasset uns beten:

*Allmächtiger, Ewiger Gott! Wir sagen Dir unsern inbrünstigen Dank für die unaussprechliche Gnade, deren wir durch den Genuß des heiligen Abendmahls theilhaftig geworden sind; wir bitten Dich demüthiglich, Du wollest uns der Wirkungen Deines heiligen Geistes eben so gewiß werden lassen, als wir Dein heiliges Sacrament jetzt empfangen haben, damit wir Deine göttliche Gnade, Vergebung der Sünden, Vereinigung mit Christo, und ein ewiges Leben, so uns allen darin verheißen ist, mit festem Glauben ergreifen, und ewig behalten mögen. Wir danken Dir auch, Allmächtiger, daß Du uns durch Deine göttliche Gnade erquickt hast, und bitten Dich, daß Deine Barmherzigkeit uns solches gedeihen lasse zum starken Glauben an Dich, zur brüderlichen Liebe gegen alle Menschen und zum Wachsthum in der Gottseligkeit und allen christlichen Tugenden, durch unsern Herrn Jesum Christum, der vereint mit Dir und dem heiligen Geiste regieret in Ewigkeit. Amen.*⁴⁷

Der Herr segne dich und behüte dich!

Der Herr lasse sein Angesicht leuchten über dir und sey dir gnädig!

*Der Herr hebe sein Angesicht über dich und gebe dir Frieden. † Amen.*⁴⁸

Chor: *Amen. Amen. Amen.*

Gesang der Gemeinde

Míg az első két rend külön magyarázatot nem igényel, az 1822-es főistentiszteleti liturgiát érdemes közelebbről szemügyre venni.

Az istentisztelet gyülekezeti énekkel kezdődik, ezt követi a köszöntés és a bűnvallás. Majd Kyrie, Gloria, kettős igeolvasás a lutheri rend szerint. Új elem, hogy a hitvallás után azonnal a prefáció és a Sanctus következik még azokon az istentiszteleteken is, ahol úrvacsoraosztásra nem kerül sor. Az istentisztelet általános könyörgő imádság, Miatyánk és áldás zárja gyülekezeti énekkel.

⁴⁴ Dieses Gebet findet sich in seiner frühern Gestalt im 2ten Theile S. 113 Nr.2 Und kann auch nach dieser Form gebraucht werden.

⁴⁵ Will sodann der Geistliche noch vor dem Hinzutreten der Communicanten einen der im 2ten Theile S. 114. verzeichneten Sprüche gebrauchen, so ist es nicht unangemessen.

⁴⁶ Statt des Chorgesanges kann von der Gemeinde auch das Lied: O Lamm Gottes usw. Oder, wenn dieses sich nicht in ihrer Liedersammlung findet, ein anderes passendes Abendmahlslied gesungen werden.

⁴⁷ Statt dieses Gebets kann auch das S. 102 gebraucht werden.

⁴⁸ Dem Segen kann auch noch folgender Dankspruch, gelesen oder gesungen, vorgehen: Danket und lobet den Herrn! Dem Herrn sey Dank und Lob! Beuget eure Herzen zu Gott und empfahet den Segen.

A prédikációnak szabad választás alapján két helye is lehet: a hitvallást vagy a Miatyánkot követően.

Az úrvacsoraosztás a király rendjében sem szerves része az istentiszteletnek. Az úrvacsorás istentiszteleten a gyülekezeti ének és a lelkész bevezetője után azonnal a szerzési igék következnek, majd imádság, Agnus Dei és communio.

Az istentiszteleti rendben kiemelt szerephez jut az énekkar, illetve a liturgikus részek felosztása lelkész és énekkar között. A gyülekezet aktív részvétele nem valósul meg, hiszen gyülekezeti ének csak az istentisztelet elején és végén található, illetve az úrvacsorás istentiszteleteken a communio alatt, de ekkor csak szabadon választható elemként. Az apostoli hitvallást helyettesítheti Luther *Wir glauben all* éneke vagy más hitvalló ének. Az a cappella kórustételeken és a gyülekezeti énekeken kívül az egyházzene ez az istentiszteleti rend más teret nem nyújt, s a hangszerek esetleges használatát meg sem említi.

A *Spruch* megjelölés több helyen szerepel, ezt a magyarban az 'igehely' szóval lehet helyettesíteni. Mint Felix Mendelssohn-Bartholdy liturgikus műveinél⁴⁹ látjuk, a *Spruch* az istentiszteleteken önálló tétellé nőtte ki magát.

Bár ez az istentiszteleti rend az unió számára készült, teljes felépítését tekintve kimondható, hogy a lutheri elképzelés sokkal inkább érvényesült benne, mint a református hagyomány, amelynek szinte egyetlen nyoma a *Vater unser* megszólítás helyett az *Unser Vater* református gyakorlatának erősítése — igaz csak lábjegyzet formájában, s ekkor is Lutherre hivatkozva!

Az ágendavita kezdetei

Az 1822-ben a király által bevezetésre szánt agenda körül heves vita alakult ki. Vezéralakjai elsősorban berlini lelkészek voltak, de a vita az egész tartományra, sőt Poroszországra kiterjedt. Berlinben a protestáló lelkészek legismertebb alakja a híres teológus, Schleiermacher volt. A protestálók részéről számos névtelen írás, irat, röpcédula jelent meg, de válaszként maga a király is nyúlt hasonló eszközökhöz. Mindazonáltal Berlinben a névtelenség nem jelentette azt, hogy ne tudta volna pontosan mindenki, melyik írásnak ki a szerzője!

Az istentiszteleti rendet konkrétan érintő bírálatok közül kiemelendő a hangsúlyozott lutheri hatás, a református tradíciók elnyomása, a gyülekezet szerepének háttérbe szorulása, valamint az énekkar és a lelkész között megosztott felelgetős forma, melynek katolizáló jelleget tulajdonítottak.

A vita kezdete az agenda megjelenése előtti időkre nyúlik vissza. Schleiermacher ekkor még mérsékelten nyilatkozott,⁵⁰ azaz úgy gondolta, az istentiszteleti kérdések minden külső beavatkozás nélkül is változnak a múlt idővel. Kritikája a király elképzelései ellen akkor erősödött fel igazán, mikor a király által felállított

⁴⁹ Sechs Sprüche op. 79.

⁵⁰ Szinte soha többet nem versenyezhet Krisztus Sókratésszal a méltó megbecsülésért. ALBRECHT 138.

liturgikus bizottság munkájába Berlinben éppen ő, Schleiermacher nem kapott meghívást!

Az 1822-es agenda más súlyos kérdéseket is érintett, így elsősorban a liturgikus jog kérdését. Christian Wilhelm Augusti⁵¹ bonni teológus névtelenül jelentette meg egy írást *Kritik der neuen preußischen Kirchenagende, von einem Freunde der Wahrheit und Geschichte*, amelyben azt fejtette: a liturgia meghatározása mindenkor a földesúr, a fejedelem vagy a király joga volt. Mivel ő a föld birtokosa, a *summus episcopus*, így a liturgikus jog (*ius liturgicum*) is az övé. E tétel természetesen könnyen megkérdőjelezhetővé vált a másik oldalon azon egyszerű történelmi ténynek a fölelevenítésével, hogy Luther idejében sem V. Károly döntött liturgikus kérdésekben, s a protestáns egyházban a liturgia a gyülekezetek jogkörébe tartozik.

A liturgikus jog mellett az agenda helyzetét tovább nehezítette a protestánsok között királyi parancsra létrehozott 1817-es unió, mely több ponton összekapcsolódott s az évek folyamán összefonódott az ágendavítával.

A protestáns unió

Uniók gondolatokkal a reformáció egyházai már a XVII. században is foglalkoztak. Georg Calixt⁵² orthodox humanista teológus küzdött a keresztények egységéért, s bár saját korában eredményre nem jutott, a viták során a merev konfesszionalizmus meggyengült. A század derekán Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem tett kísérletet a protestáns felekezetek megbékítésére,⁵³ szintén eredmény nélkül. Később a pietizmusban a herrnhutiak léptek fel valamiféle unió mellett anélkül, hogy a különbségeket felszínes módon kívánták volna egységesíteni.⁵⁴ A felvilágosodás leértékelte a különböző tanítások fon-

⁵¹ Johann Christian Wilhelm Augusti (1772–1841) a keleti nyelvek professzora volt több egyetemen (Jéna, Breslau, Bonn).

⁵² Georg Calixt (1586–1656) német evangélikus teológus. A humanista teológus, Melanchton tanítványa felekezeti nyitottságával tűnt ki az orthodox teológusok sorából. A közös keresztény értékek alapján küzdött a keresztények egységéért. Tanítása szerint az üdvösséghez nélkülözhetetlen hittételek (*articuli fundamentales*) számának csökkentésével kell megállapítani a minden felekezet számára elfogadható tételeket. Ez a *consensus* képezné a megegyezés alapját. A közös vonásokat az első öt évszázad dogmaiban találta meg (*consensus quinquæsecularis*).

⁵³ Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem (1640–1688) 1662–1663-ban vallási tárgyalásra hívta Berlinbe a két protestáns felekezetet, amely aztán a lutheránusok bizalmatlansága miatt kudarcot vallott. 1664-ben a másik felekezet elleni szószéki polémiát mind a lutheránusoknak, mind a reformátusoknak megtiltotta. Ez az intézkedés kiváltotta a lutheránus teológusok ellenkezését, amire válaszul többüket megfosztották hivatalától. Ezen teológusok közé tartozott Paul Gerhardt is.

⁵⁴ A Spenertől kiinduló pietista mozgalom hallei és württembergi ága mellett jött létre a herrnhuti testvérgyülekezet. Alapítója, Nikolaus Ludwig von Zinzendorf gróf (1700–1760) célja eredetileg nem az elkülönülés volt. A testvérgyülekezetből egy keresztény megújulást szolgáló, felekezeti ellentétektől mentes központot kívánt létrehozni. A közösség végül mégis önálló egyházzá vált.

tosságát, míg a felvilágosodással párhuzamosan élő ébredési mozgalmaknak az eleven lelki élet fontosabb volt, mint a hitvalló iratok és intézmények.

Németországban a területi arányok és megoszlások változásával a politikai feltételek is változtak a XIX. század elejére. Több uniált egyház alakult, melyek különböző módon bár, de mind a *Confessio Augustana*-t (1530) tekintették alapító, hitvalló iratuknak. A különböző tartományokban az uniált egyházak különböző néven szerepeltek: pl.: *evangelisch-christlich*, *evangelisch-protestantisch*.

A felvilágosodás és az újjáéledő kegyesség talaján indult útnak 1817-ben a porosz unió. Itt az uniós terveknek már hosszabb előélete volt, így a vallási feltételek is kedvezőbbnek bizonyultak.

A porosz uralkodócsalád, részben politikai okokból, 1613-ban tért át a református hitre. A református egyházhoz való csatlakozás jobb kapcsolatokat ígért ugyanis nyugaton, s ezekkel együttműködve erősödött a katolicizmussal szembeni ellenállóképesség. Református részről Poroszországban az udvari papság pozitívan állt az unió kérdéseivel. Csak kevés nemesi család és hivatalnok, valamint a betelepülő hugenották voltak református hitűek, míg a tartomány nagyobb része lutheránus volt. Az unióval így a református egyház csak nyerhetett.

A napóleoni háborúk lezárásával Poroszország jóvátételként kapta Rajna-Vesztfáliát. Az ország területének nyugati bővülésével III. Frigyes Vilmosnak egyházi ügyekben is rendet kellett teremtenie. Úgy látta, a lutheránusok és reformátusok megosztottsága nem segíti a porosz uralkodóházat.

Unió törekvéseiben a királyt azonban személyes indokok is vezették. III. Frigyes Vilmos szenvedett attól, hogy a két protestáns felekezet tanításának különbözősége miatt feleségével, Luise Mecklenburg-Strelitzcel nem vehetett közösen úrvacsorát.

A királynak a reformáció 300 éves évfordulója kedvező alkalomnak kínálkozott a protestáns unió bevezetésére. 1817. szeptember 27-én kiáltvánnyal fordult a protestánsokhoz, hogy a közelgő reformációi ünnepen az úrvacsorát mindkét felekezet azonos rend szerint ünnepelje! A gyülekezeteket felszólították arra, hogy a királyi intenciót szabadon kövessék, s kényszerítve ne érezze magát senki.⁵⁵

A reformációnapon istentiszteleteken Potsdamban és Berlinben nagyon sokan vettek részt. A királyi parancsnak megfelelően a két felekezet mindenütt közösen vett úrvacsorát. Az esemény szimbolikus jelentését kiemeli, hogy 1529-ben Marburgban Luther és Zwingli közt a megegyezés éppen az úrvacsorai tanítás különböző felfogása miatt hiúsult meg.

A király maga, miután családja és udvara körében úrvacsorát vett, az ünnep másnapján a Poroszországhoz csatolt Wittenbergbe utazott a Luther-émlékmű

⁵⁵ Az uniónak csak akkor van igazán értéke, ha ebben nincs szerepe sem rábeszélésnek, sem közönyösségnek. A csak külső különbségekkel elválasztott protestáns egyházak igazi vallási közössége megegyezik a reformátorok eredeti elképzelésével, s a protestantizmus szelleméből fakad. Friedrich Wilhelm KANTZENBACH: *Geschichte des Protestantismus von 1789–1848*. 121.

alapközetételére és a vártemplom megszentelésére. Míg a 100 évvel ezelőtti jubileumot az orthodoxok, pietisták és kálvinisták ádáz harca árnyékolta be, az 1817-es ünnepségek az evangélikusság számára a békülés jelét mutatták.

III. Frigyes Vilmos az uniót először szabad választásként hirdette tehát meg, de a kritikák és a növekvő ellenállás miatt a királyi nyomás fokozatosan erősödött. A porosz protestáns unió folyamatának végét csak a weimari szerződés 137. cikkelye jelentette 1918-ban, mely kimondta az államegyház megszűnését: „*Es besteht keine Staatskirche*”.

Az unió ellenzői

Az unió ellenzői közé tartozott Claus Harms,⁵⁶ aki a reformáció 300. évfordulójára jelentette meg Luther mintájára és tézisei mellé saját 95 tételét. Bírálta a teológiában is megnyilvánuló racionalizmust, és élesen bírálta a porosz király által életre hívott uniót.⁵⁷

Az unió másik fő ellenzője Johann Gottfried Scheibel⁵⁸ volt, aki mindvégig kitartott Luther úrvacsorata mellett. A két egyház között e kérdésben meglévő jelentős tanításbeli különbség elképzelhetetlenné tette neki az uniót.⁵⁹

Nézeteiért először bresloui (boroszlói) lelkészi és professzori állásából függesztették fel, majd kiutasították Poroszországból. Új otthonra a lutheránus Szászországban lelt, s innen folytatta küzdelmét írásain keresztül a porosz unió ellen. Scheibel az *Alllutherische Kirche*⁶⁰ megalapítója volt.

⁵⁶ Claus Harms (1778–1855) kieli evangélikus lelkész.

⁵⁷ *These 71: Die Vernunft geht rasen in der lutherischen Kirche: reißt Christum vom Altar, schmeißt Gottes Wort von der Kanzel, wirft Koth ins Taufwasse, mischt allerley Leute beim Gevatterstand, wischt die Anschrift des Beichstuhls weg, zischt die Priester hinaus, und alles Volk ihnen nach, und hat das schon so lange gethan. Noch bindet man sie nicht? Das soll vielmehr ächtlutherisch und nicht carlstadisch sein!*

These 75: Als eine arme Magd möchte man die lutherische Kirche jetzt durch eine Copulation reich machen. Vollziehet den Akt ja nicht über Luthers Gebein! Er wird lebendig davon und dann — Weh euch!

These 77/78: Sagen, die Zeit habe die Scheidewand zwischen Lutheranern und Reformierten aufgehoben, ist keine reine Sprache. ... (78) War auf dem Colloquio zu Marburg 1529 Christi Leib und Blut im Brodt und Wein, so ist es noch 1817.

These 92: Die evangelisch-katholische Kirche ist eine herrliche Kirche. Sie hält und bildet sich vorzugsweise am Sacrament.

These 93: Die evangelisch-reformierte Kirche ist eine herrliche Kirche. Sie hält und bildet sich vorzugsweise am Worte Gottes.

These 94: Herrlicher als beyde ist die evangelisch-lutherische Kirche. Sie hält und bildet sich am Sacrament wie am Worte Gottes.

These 95: In diese hinein bilden sich, selbst ohne der Menschen absichtliches Zuthun, die beyden andern. Aber der Gottlosen Weg vergehet, sagt David, Ps. 1,6

⁵⁸ Johann Gottfried Scheibel (1783–1841) lelkész.

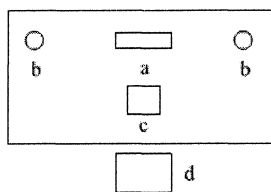
⁵⁹ *Scheibel öntörvényű teológus volt, aki a reformátusokat a mindenkori racionalista eretnekek leszármazottainak tekintette. KANTZENBACH 125.*

⁶⁰ *Evangelisch-lutherische (alllutherische) Kirche: ehhez az egyházhoz azok a porosz gyülekezetek csatlakoztak, melyek nem fogadták el az 1817-ben bevezetett uniót s nem fogadták el a mindenkori uralkodót sem mint az egyház fejét. 1845-től államilag is elismert lutheránus szabadegyházként*

III. Frigyes Vilmos azt remélte, Scheibel eltávolításával lassan alábbhagynak az unió elleni harcok, de Scheibel helyébe újabb lelkészek és teológusok léptek. Poroszország-szerte folytak, sőt megerősödtek a lutheránus egyház újjászervezésére irányuló törekvések.

Végül az unió fő ellenzői közé tartozott a berlini teológus-lelkész, Friedrich Schleiermacher is. Ő maga is foglalkozott uniós gondolatokkal, így kritikája nem az unió elve ellen irányult, hanem a király tervének kivitelezési lépései ellen. III. Frigyes Vilmos a létrehozott uniót a közös agenda bevezetésével akarta erősíteni, s ez az agenda nem vette figyelembe, sőt több helyen is sértette a református hagyományokat.

Az agenda kitér ugyanis a templomok belső elrendezésére is, s az itt javasolt gyertyák, kereszt, szobrok és képek a lutheránus irány térnyerését bizonyították a református felfogás ellenében.

*Az 1829-es Ágenda alapján az oltár elrendezése
(Anordnung des Altars): a) kereszt, b) gyertyatartók,
c) Biblia, d) liturgus*

Az uniós törekvések eredménye és utóélete

Berlinben az első pozitív érzések után nyugtalanság alakult ki. A két egyház tanítása közötti eltérést még teoretikusan sem lehetett állami rendelkezésekkel feloldani. Méginkább így volt ez a gyakorlatban! A leglényegesebb kérdés továbbra is az úrvacsora különböző értelmezése maradt. De nem készült uniós katekizmus sem, s problémák mutatkoztak egyházzjogi és egyházzervezeti kérdésekben is, hiszen a két protestáns egyház felépítése is igen különbözött egymástól. A konzisztoriális⁶¹ és a presbiteriánus szinódus közötti vita 1835-ben zárult, mikorra az uniált egyházat kettős oszlopra építő rendet végül a király is elfogadta.

A nehézségek ellenére III. Frigyes Vilmos mindvégig kitartott az unió mellett, s célja eléréséhez minden eszközt felhasznált. Lelkészeket függesztett fel állásukból, sok volt a letartóztatás, s egyes templomokban a hadsereg által pró-

működtek Poroszországban. 1852-től Németország más tartományaiából is kapcsolódtak gyülekezetek hozzájuk, pl. Baden, Hessen, Hannover. 1945-ig önálló teológiai szemináriumot is fenntartottak Breslauban (Boroszlóban).

⁶¹ Lutheránus területeken az egyházat vezető hatóságokat a király jelölte ki. A király tehát a saját maga által választott hatóságon keresztül irányította az egyházat.

bált meg rendet teremteni. Többeket utasított ki az országból, és sok kiváló tehetségű gondolkodó vándorolt el önként.⁶²

A lutheránusok egy csoportjának már ekkor sikerült megnyernie magának a trónörököst. IV. Frigyes Vilmos 1840-es trónra kerülése után államilag elismerte a lutheránusok jogait, s az uniót csak szervezeti uniónak tekintette. A gyülekezetek híek maradhattak hitvallási irataikhoz, de egymás tanítását a külsődleges egyházi közösség (*äußerliche kirchliche Gemeinschaft*) miatt nem bírálhatták. 1850-től újra engedélyezte hitvallási kérdésekben a megosztottságot, *itio in partes*, ami jelenthette volna az unió sikertelenségét, sőt végét is. Nem így történt.⁶³

Az ágendavita feloldhatatlansága

Az ágendavitában 1824-ben az enyhülés jelei mutatkoztak. Ekkor került először szóba a király rendeleteiben az egyes helyi liturgikus hagyományok figyelembevételének lehetősége. Eredmény csak 1829-ben született, mikor a király engedélyezte az agenda provinciális függelékekkel való kiegészítését. Többet még a heves viták ellenére sem engedett. Az 1829-es agenda előszavában a király így ír:

Wir Friedrich Wilhelm, von Gottes Gnaden König von Preußen etc. etc.

Thun kund und fügen zu wissen. Unsere Ahnherren, so wie alle Landesfürsten, welche in der Zeit der großen Kirchen-Reformation mit ihren Unterthanen die wiederhergestellte, reine, evangelische Lehre annahmen, erkannten bald die dringende Nothwendigkeit, in ihren Ländern Kirchen-Ordnungen und Agenden einzuführen, welche, ohne die theuer errungene Glaubens- und Gewissens-Freiheit zu beschränken, eine heilsame Einhelligkeit in gottesdienstlichen Gebräuchen bewirken, und der, ganz wider die Absicht der Reformatoren, schnell einreissenden Willkühr Schranken setzen sollten. Mittelst dieser, von angesehenen Geistlichen, größtentheils unter specieller Leitung und mit Beirath, oder wenigstens in dem Geiste der Reformatoren entworfenen, und in Folge landesherrlicher Sanction und Anordnung eingeführten Kirchen-Agenden verbreitete sich, da sie alle nach denselben Grundsätzen abgefaßt waren, in der sich gestaltenden evangelischen Kirche, namentlich in Deutschland, eine beinahe gänzliche Uebereinstimmung der gottesdienstlichen Handlungen und Gebräuche. Jahrhunderte lang erhielten sich diese trefflichen Kirchen-Ordnungen in ihrer ur-

⁶² Két kivándorlási cél is volt: Ausztrália és Amerika, ahol a máig működő és ma 2,6 millió egyháztagnal számoló Ev.-Luth. Missouri-Synode porosz emigránsokból ekkor alakult.

⁶³ Az uniót nem lehetett meg nem történné tenni. Nem csak a német protestantizmus cselekvőerejének gyengítést jelentette a politikai és szociális kérdések megoldásának terén, hanem más részről igazi szellemi tartalom megerősítését is, mely épp a sok véleménykülönbség miatt került napvilágra és megőrződött. Bár az unió az ún. „keresztény állam” eszméjének adott ösztönzést, ám miután az uralkodói össz-püspökség megbukott, segített abban, hogy egy összeangélikus tudat terjedjen el, mely aztán a különböző konfessionális csoportosulásokat megtartva megerősítette a Németországi Evangélikus Egyházat. KANTZENBACH.

sprünglichen Form und im gesegneten Gebrauche; als aber unrichtige Ansichten über kirchliche Angelegenheiten, Neuerungssucht, Lauheit und Gleichgültigkeit immer mehr überhand nahmen, so kamen sie in demselben Verhältnisse nach und nach so sehr in Verfall und Vergessenheit, daß an den meisten Orten kaum eine traditionelle Erinnerung davon übrig geblieben ist. Der daraus hervorgegangenen und fast überall eingerissenen Unordnung und Willkühr endlich ein Ziel zu setzen, war für alle, denen es um den innern Frieden und festern Zusammenhang der evangelischen Kirche wahrer Ernst ist, schon lange ein fühlbares Bedürfniß. Nur ein Mittel gab es, um dahin zu gelangen und dieses war, den Versuch zu machen, vor allem jene, in der evangelischen Kirche bestandenen, ächt-christlichen Anordnungen der Vergessenheit zu entreißen und ins Leben zurückzurufen, dabei aber auch auf die Anforderungen der Zeit die erforderliche und zulässige Rücksicht zu nehmen. Diese Betrachtung gab die erste Veranlassung zu der am Ende des Jahres 1821 erschienenen und später noch vermehrten und verbesserten Kirchen-Agende für die Dom-Kirche in Berlin. Der Beifall, dessen sich diese Agende, welche durch mehrere von Unsern Ansichten und Absichten wohl unterrichtete und in begründetem Rufe und Achtung stehende Geistliche nach den obigen Grundsätzen entworfen worden war, von vielen Seiten zu erfreuen hatte, veranlaßte gleichzeitig den vielfach ausgesprochenen Wunsch, daß recht bald zu einer allgemeinen Verbreitung derselben übergegangen werden möge. Um dies einzuleiten, erfolgte bald nachher die von Uns gutgeheißene vorläufige Umfrage an die Geistlichen jeder Provinz, wonach sie sich für oder wider die Annahme derselben auszusprechen aufgefordert wurden. Der harten und ungerechten Angriffe der Widersacher der Agende ohneachtet, war das Resultat dennoch ein höchst günstiges zu nennen, indem die bei weitem größere Mehrzahl der evangelischen Kirchen sich in ziemlich kurzer Frist für dieselbe erklärten. Es kamen jedoch hierbei mancherlei Bedenken und Wünsche, oft von sehr widersprechender Art, wie dies unter den obwaltenden Umständen nicht wohl anders seyn konnte, zur Sprache, die theils auf Local-Verhältnisse sich stützten, theils in der Anhänglichkeit an das Gewohnte und in andern Beweggründen ihren Ursprung fanden und zu denen sich noch die verschiedenartigsten Gründe gesellten, welche die Nichtannahme der Agende rechtfertigen sollten. Um nun in dieser Angelegenheit, Unserm Wunsche und Grundsätze gemäß, auf alle Weise mit möglichster Schonung zu verfahren und zugleich das Provinziell-Herkömmliche, worauf man sich bei Darlegung vieler solcher Wünsche berief, so weit, als es, seiner Entstehung nach, nicht als etwas Unbefugtes betrachtet werden mußte, zu berücksichtigen, ließen Wir die Einleitung treffen, daß jene Bedenken und Anträge durch die Consistorien der Provinzen gesammelt und geordnet wurden, um sie sodann nach festgesetzten Grundsätzen einer besondern Comission, bestehend aus den geistlichen Räten des Provinzial-Consistoriums und mehrern der würdigsten Geistlichen der Provinz, zu sorgfältiger Erwägung und Berathung übergeben, demnächst aber über das Resultat dieser Verhandlungen Uns durch das Ministerium der geistlichen

Angelegenheiten berichten zu lassen. Nachdem nun dies hinsichtlich der Provinz Brandenburg vor einiger Zeit geschehen, ließen Wir die von der Geistlichkeit der Provinz in Antrag gebrachten und zugestandenen Bewilligungen in diese neue, noch mehr vervollständigte Ausgabe der Kirchen-Agende aufzunehmen, welche Wir darum haben veranstalten lassen, damit das Ganze im bessern und gehörigen Zusammenhange erscheine. Solche Gegenstände, die nur auf einseitigen Ansichten und Wünschen beruhten und sich zu einer Festsetzung im Allgemeinen nicht eigneten, konnten, damit das Grundprinzip der Agende, die möglichste Allgemeingültigkeit, nicht gestört werde, nicht in dieselbe aufgenommen werden. Doch ist das Consistorium der Provinz mit besonderer Instruction und Vollmacht versehen, um auf sie die billigste Rücksicht zu nehmen. Nach allem, was demnach in dieser wichtigen Angelegenheit geschehen ist, erwarten Wir nun mit Bestimmtheit und fester Zuversicht, daß alle Geistliche der Provinz im dankbaren Anerkenntnisse Unserer Landesväterlichen Absichten und unermüdeten Fürsorge für das innere und äußere Wohl der evangelischen Landeskirche, sich, wie es treuen Unterthanen pflichtmäßig gebührt, die Beförderung derselben willig und gehorsamlich angelegen seyn lassen und zugleich auf ihre Gemeinden einzuwirken redlich beflissen seyn werden, um die etwa noch vorhandenen irrigen Ansichten und Mißverständnisse zu heben, damit diese von Uns gut geheißene und auf Unsern Befehl herausgegebene erneuerte Kirchen-Agende fördersamst und überall eingeführt und überall im unveränderten Gebrauche erhalten werde.

Möge Gott dies Werk in seinen gnädigen und allmächtigen Schutz nehmen, es segnen und es Uns und Unsern Nachkommen bis auf die spätesten Zeiten erhalten zur Beförderung wahrer Gottesfurcht und aller christlichen Tugenden.

Berlin, den 19ten April 1829.

Friedrich Wilhelm

Már az 1822-es ágenda is közölt kivonatot, ami a rövidítés lehetőségét nyújtotta azoknak a gyülekezeteknek, ahol nincs énekkar vagy a felelgetős forma sehogyan sem kivitelezhető. A rövidített forma szolgálta volna a reggeli és esti istentiszteleteket is, gyakorlatilag azonban ezt a formát a református gyülekezetek vették át. Nekik nyújtották az 1829-ben bevezetett függelékek is a legnagyobb könnyebbséget. Poroszországban így továbbra is megmaradt a két sínen haladó konfesszionalizmus. Az ágendavita III. Frigyes Vilmos uralkodása alatt nem zárult le.

Az 1829-es ágenda liturgikus dallamokat tartalmazó függeléke

Az 1822-ben kiadott ágendában és az ezt követő 1829-es helyi függelékekkel megjelent ágendákban a rezponzoriális részeket —orosz mintára— négyszólamú énekkar énekelte szigorú puritán gyakorlat szerint, azaz hangszer- és zenekari kíséret nélkül.

Zeneileg az agenda függeléke eklektikusnak mondható. Gregorián, reformációkori és orosz orthodox dallamok keverednek korabeli a cappella letétekben. Az egyes tételek szerzőségére nincs pontos utalás, de a szerzők közt a kor kedvelt muzsikusait találjuk, így szerepelnek Bernhard Anselm Weber, Ludwig Hellwig, Georg Abraham Schneider, August Eduard Grell⁶⁴ letétei. Állandó helyen Dimitri Bortniansky⁶⁵ művei állnak.

A liturgiában ezen tételek használata kötelező érvényű volt; ahol nem állt rendelkezésre énekkar, ott ennek funkcióját a király intenciói nyomán az egyháznak vagy a kántornak magának kellett átvennie. Másrészt a kötelező jelleg azt is jelentette, hogy más mű nem szólalhatott meg, így az egyházzenesznek semmilyen szabad megszólalási lehetőség sem maradt az istentiszteleten. A király Luther szellemében kívánt cselekedni, de az uniformizálás és a hangszerkíséret szigorú tiltása ennek ellentmondani látszik. Mindemellett Berlinben természetesen jelentkezett néhány szerző önálló kompozíciókkal, de műveik előadását külön engedélyeztetni kellett, s erre a berlini bürokrácia miatt kevesen vállalkoztak.

⁶⁴ August Eduard Grell (1800–1886) zeneszerző, orgonista, a berlini Singakademie igazgatója 1851 és 1876 között. Zelter és Rungenhagen tanítványa volt, s ahogy saját maga nevezte: a *nackte Vokalmusik* propagálója, azaz az a cappella stílus elkötelezettje. Maga is számos művet komponált (kantáták, oratóriumok, operák, vonósnégyes, 3 szimfónia.)

⁶⁵ Dimitri Stepanowitsch Bortniansky (németesen; 1752–1825) életéről ld. DÉRI Balázs, „Szép harmóniák, új dallamok.» Az új Baptista Gyülekezeti Énekeskönyv — XVI., MEZ XVII (2009/2010) 461., 30 jz. A cappella kórusműveit igen kedvelte a német evangélikus egyház; a berlini Dóm énekkara még a XIX. század második felében is előszeretettel énekelte liturgikus tégeit.

A következő 1. kottapélda egy rövid rezponzum három változatát, míg a 2. a zenei függelék legdíszesebb részletét mutatja be. A függelék második része, *Liturgische Extra Gesänge* címen még négy tételt tartalmaz: 1. *der Spruch nach dem Sündenbekenntnis*, 2. *der Spruch vor dem Alleluja*. 3. *der Glaube*, 4. *der Spruch nach demselben*. (A 3. kottapélda a Hitvallás részlete.) Az *extra* megnevezés arra utal, hogy az agenda ezek nélkül a tételek nélkül is mindent tartalmaz, ami az istentisztelet szerves részét kell képezze. Külön előszó utal e tételek esetében arra, hogy ágendabeli felvételüket csak a régi korok hagyománya iránti tiszteletből tartották fontosnak, s énekeltetésük a lelkészek szabad döntése alapján történhet.

22

Und mit deinem Geiste.

Insbesondere für die abgekürzte Liturgia mit Chören zu gebrauchen.

(I.)

No 5.

Und mit dei - nem Gei - ste.

Und mit dei - nem Gei - ste.

Und mit dei - nem Gei - ste.

Und mit dei - nem Gei - ste.

(II.)

Und mit dei - nem Gei - ste.

Und mit dei - nem Gei - ste.

Und mit dei - nem Gei - ste.

Und mit dei - nem Gei - ste.

(III.)

Und mit dei - nem Gei - ste.

Und mit dei - nem Gei - ste.

Und mit dei - nem Gei - ste.

Und mit dei - nem Gei - ste.

1. kottapélda.

Ho-si-an-na! Ho-si-an-na! Ho-si-an-na! Ho-si-an-na!

na in der Höhe. na in der Höhe. na in der Höhe. na in der Höhe.

2. kottapélda.

auf - ge - fah - ren gen Him - mel,
 auf - ge - fah - ren gen Him - mel,
 auf - ge - fah - ren gen Him - mel,
 aűf - ge - fah - ren gen Him - mel,

sit - zet zur Rechten Gottes, des all - mächi - gen Va - ters,
 sit - zet zur Rechten Gottes, des all - mächi - gen Va - ters,
 sit - zet zur Rechten Gottes, des all - mächi - gen Va - ters,
 sit - zet zur Rechten Gottes, des all - mächi - gen Va - ters,

3. kottapélida.